

<https://doi.org/10.62837/2025.2.143>

MİRYAQUB SEYİDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti Xarici Dillər
Fakültəsinin Rus və Şərq Dilləri Kafedrasının
dissertantı

Gmail: miryaqub.seyidov92@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9622-8282

SIHAHÜL-FURS LÜĞƏTİNİN FƏTHƏLIBƏY KİTABXANASINA MƏXSUS ƏLYAZMA NÜSXƏSİ

Açar sözlər: Sihahül-Furs, lüğət, əlyazma, kitabxana, Qacar

Key words: Sihahul-Furs, dictionary, manuscript, library, Qajar

Ключевые слова: Сихахул Фурс, словарь, рукопись, библиотека, Каджар

Qacarlar sülaləsi və Hacı Fəthəli bəy Qovanlı Qacar

Millətimizin adlı-sanlı tayfalarından biri olan Qacarlar təkcə Azərbaycanın deyil, həm də şərq dünyasının tarixində silinməz iz qoymuşdur. Bəzi tarixçilər Qacar tayfalarının Azərbaycanda məskunlaşma tarixinin monqol hücumları ərəfəsinə təsadüf etdiyini qeyd etməkdədir. Azərbaycan Səfəvilər dövləti zamanında tayfa igidliyi ilə ad qazandı. Sonrakı dövrdə tayfanın yaşadığı coğrafi ərazilər çox geniş olsa da, ata yurdları indiki Qarabağ zonası idi. [1, s.8] Ağa Məhəmməd şah Qacar sülaləsi barədə məlumat verərkən, kökünün türk mənşəli Cəlair sülaləsinin Sərtak noyon oğlu Çingiz Arqun xanın müəllimi “Qacar” adlı əfsanəvi şəxsə dayandığını iddia edirdi. [2, s.206] Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Qarabağ bölgəsində yaşayan Qacar tayfalarının bir qismi Astarabad və Mazandaran bölgələrinə köçürüldü. [3, s.73]

Azərbaycan ərazilərində yaşayan Qacarlar bir neçə oymaqda məskunlaşmışdı. 1593-cü ildə Osmanlı hökuməti tərəfindən tərtib olunan “təhrir dəftəri” ndə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yerləşən Qaraca-Sevgülən, Qaytaq, Qolsuzlu, Ağcaqoyunlu, Gəngəldili, Əglənli, Şambayət və Yıva oymaqlarının Qacarlara məxsus olduğu yazılmışdır. [4, s. 206] Qacarlar sülaləsinin ləqəblərindən biri də, “Qovanlı” idi. Qovanlı oymağı Qacar elinin Aşağıbaşlı qrupuna daxildir. [1, s.25]

Hacı Fəthəli bəy Qovanlı Qacar və Fəthəlibəy mədrəsəsi

Fəthəlibəy mədrəsəsi Qeysəriyyə məhəlləsində, böyük mavi kərpic günbəzin altında və Böyük Məscidin şimal qapısı ilə üzbəüz yerləşir. Məktəbin girişinin hər iki tərəfində və eyvanında iki platforma vardır, üçüncü sətirdə isə eyvanın tağındakı suvaqlı kitabə görünür ki, onun da bir hissəsi qalmışdır. Məktəbin girişində Böyük

Məscidin girişinə baxan tərəflərdə iki platformalı eyvan var. Eyvan cəbhəsinin sağ və sol tərəflərindəki bu yazının əvvəli və sonu dağıdılmış, üstündə və altında şeirlər görünür. Bu məktəbi hicri 1118-ci ildə Şah Sultan Hüseyn Səfəvinin dövründə Hacı Fəthəli bəy Qacar Qovanlı tikdirmiş və ona vəqflər təsis etmişdir.

Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani və “Sihahül-Furs” lüğətinin köhnə əlyazma nüsxələri

Azərbaycanın tanınmış ziyalı alimi Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani tərəfindən qələmə alınan “Sihahül-Furs” lüğəti orta əsr lüğətçilik əsərləri sırasında xüsusi mövqeyə malikdir. M.Naxçıvani dilçilik, siyasətvə fəlsəfə sahələrində görkəmli bir şəxsiyyət olmaqla yanaşı, intellektual üstünlüyə malik bir nəslin nümayəndəsidir. Onun atası, Fəxrəddin ibn Hinduşah Naxçıvani, məşhur azərbaycanlı dilçi alim və “Əs-Sihah əl-Əcəmiyyə” lüğətinin tərtibçisi idi. O, XIII əsrdən XIV əsrə keçid dövründə fəaliyyət göstərmiş və gələcək nəsillərə dərin təsir göstərən elmi irs qoymuşdur.

“Şəms Münşi” ləqəbi ilə tanınan Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani, həm şərq, həm də Azərbaycanın lüğətçilik tarixində mühüm yer tutur. Onun tərtib etdiyi bu lüğət “Fərhəngi Məhəmməd bin Hinduşah” və “Risaleyi Məhəmməd Hinduşah Naxçıvani” kimi də tanınır. “Sihahül-Furs” Əsədi Tusinin tərtib etdiyi “Loğətə Furs” lüğətindən sonra şərq lüğətçilik tarixində yazılmış ikinci farsca-farsca lüğətdir.

Bir neçə il əvvələ qədər “Sihahül-Furs” lüğətinin cəmi dörd əlyazması nüsxəsi məlum idi. Bu əlyazma nüsxələrinin ikisi İranda, biri Hindistanda, biri isə Əfqanıstanda kəşf edilmişdir.

“Sihahül-Furs” Lüğətinin Yeni Əlyazma Nüsxələri

1. “Sihahül-Furs” lüğətinin Mirza Safvet Beg Basagicin əl yazma nüsxəsi

Bu əlyazma nüsxəsinin 1554-cü ildə yazıldığı ehtimal edilir. Nüsxə, “Slovakiyanın Bratislava Universiteti” kitabxanasında yerləşən “Basagic əlyazmaları koleksiyası” na aiddir. Bu kolleksiya 1997-ci ildə UNESCO-nun Dünya İrsi Siyahısına daxil olub.

Əl yazma nüsxəsi 18x25 santimetr ölçüsündə olmaqla, qara və qırmızı mürəkkəblə yazılıb. 124 səhifədən ibarət olan nüsxə dəri cildliklə üzlənib. Kolleksiyanın yaradıcısı Mirza Safvet Beg Basagic (1870-1934) bosniyalı kolleksiyaçısı, yazıçı, jurnalist, şair, tərcüməçi, biblioqraf, muzey kuratoru, professor və siyasətçi idi. [5, s.158]

2. İstanbul Süleymaniyyə Kitabxanası'na aid olan “Sihahül-Furs” lüğətinin əlyazma nüsxəsi (“Halet Əfəndi kolleksiyası”)

“Sihahül-Furs” lüğətinin mövcud əlyazma nüsxələrindən biri də İstanbuldakı Süleymaniyyə kitabxanasının Halet Əfəndi kolleksiyasında qorunub saxlanılır. Bu kitabxana 1820-ci ildə İstanbulda Mehmet Said Halet Efendi tərəfindən şəxsi

kitabxana olaraq təsis edilmişdir. İlk olaraq 266 cilddən ibarət olan kolleksiya 1822-ci ilə qədər 547 əlavə kitabla zənginləşmişdir. 1927-ci ildə bu kitabxana Süleymaniyə Kitabxanasına daxil edilmişdir. [6, s.477]

“Sihahül-Furs” lüğətinin Halet Efendi əlyazma nüsxəsi 1823-cü ildə Halet Efendi tərəfindən öz şəxsi kitabxanasına vəqf edilib. Tanınmış şərqşünas Məhəmməd Təqi Daneşpəjuh “Sihahül-Furs” lüğətinin Halet Efendi əlyazma nüsxəsi barədə tədqiqat aparmışdır. O, bu əlyazma nüsxəsinin əvvəllər Məhəmməd Hinduşah Naxçıvaninin atasına aid edildiyini bildirərək, bunun yanlış olduğunu qeyd etmişdir. “Sihahül-Furs” lüğətinin Halet Efendi əlyazma nüsxəsi on birinci əsrə aiddir. 16 səhifədən ibarət olan bu əlyazma nüsxəsinin kolleksiyada qeyd olunan adı b35-b50-dir. Əlyazma nüsxəsinin ölçüsü 20x11 santimetrdir. Nəsxə və nəstəliq xəttləri ilə yazılmış əlyazma qəhvəyi dəri cildlə üzlənmişdir. Əlyazma nüsxəsinin 1328-ci ilə aid olduğu ehtimal olunmaqdadır. Əlyazma nüsxəsinin uzunun Təbriz şəhərində köçürüldüyü məlum olsa da, katibin kimliyi dəqiq bilinmir. [6, s.478]

3. İranın “Mərəşi Kitabxanası”nda “Sihahul-Furs” lüğətinin əlyazma nüsxəsi

“Sihahul-furs” lüğətinin İranın Qum şəhərindəki Mərəşi Kitabxanasında mühafizə olunan əlyazma nüsxəsi 127 səhifədən ibarətdir. Nüsxənin katibi məşhur xəttat Məhəmməd Moğim Təbrizidir. Əlyazmanın ölçüləri 14x19 santimetr ölçüsündə olan əlyazma nüsxəsi tünd qəhvəyi rəngli dəri cildlə cildlənmişdir. Nüsxənin vərəqlərindəki yazılar nəstəlik xətti ilə bəzənmişdir. “Sihahul-furs” lüğətinin bu əlyazması Mərəşi kitabxanası kataloqunda “19126” nömrəsi ilə qeydə alınmışdır. Kitabxana rəisinin şəxsi möhürünün vurulduğu əlyazma nüsxəsinin birinci səhifəsi zədələnsə də, sonradan bərpa edilib. Bu nəfis əlyazmada əlavə qeydlər çox azdır. Lüğətin fəsil başlıqları nüsxənin haşiyələrində yazılıb. Lüğətin Mərəşi əlyazma nüsxəsi digər əlyazmalardan daha yaxşı vəziyyətdədir. [7, s.29]

“Sihahül-Furs” lüğətinin Fəthəlibəy mədrəsəsi

kitabxanasına məxsus əlyazma nüsxəsinin xüsusiyyətləri

“Sihahül-furs” lüğətinin Fəthəli bəy Qacar əlyazma nüsxəsi 18/5x13 sm ölçüsündədir. Nüsxə hicri-qəməri 1109-cu ilin Rəbiül-əvvəl ayının əvvəlində köçürülüb. “Sihahül-furs” lüğətinin əlyazma nüsxəsinin katibi Əbdülvəkil bin Məhəmməd Baqerdir. Təbriz şəhərində köçürülmüş olan əlyazma nüsxəsinin xarici görünüşü qəhvəyi rəngdədir. Əlyazma nüsxəsi İranın Dameğan şəhərində yerləşən Fəthəli bəy kitabxanasında, 192/1 kodu ilə qeydiyyatda alınmışdır. Nüsxə 56 vərəqdən ibarətdir. [8, s.125] Vərəqlərdə olan sətrlərin sayı isə müxtəlifdir. Əlyazma nüsxəsi aşağıdakı dua ilə başlanır:

جوامع محامد و ثنا و سپاس و ستایش کبریایی را سزاوار است که از هر لسانی از هر مقوله

Tərcüməsi: “Böyük Allah hər dildə və hər bir işdə həmd, səna, sitayiş və şükürə layiqdir”.

Əlyazma nüsxəsi Rudəkinin aşağıdakı beyti ilə bitir:

چه نیکو سخن گفتم یاری به یاری
که تا کی کشم از خُسر دل و خواری

Tərcüməsi:

“Nə gözəl söz dedi dost öz dostuna,
Nə qədər zillətlə yaşayam gərək?”. [8, s.132]

Fəthəli bəy kitabxanasına məxsus əlyazma nüsxəsi “Sihahül-furs” lüğətinin ən son tapılan əlyazma nüsxəsidir. Nüsxənin katibinin adı bilinsə də, haqqında kifayət qədər məlumat yoxdur. Bu məqalə Azərbaycanda “Sihahül-furs” lüğətinin Fəthəli bəy kitabxanasına məxsus əlyazma nüsxəsi barəsində məlumat verən ilk mənbədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ç, Ənvər. Hüseynqulu xan Qovanlı Qacar/Ə.Çingiz. - Bakı: Mütərcim, 2011
2. Ə.Ə.Əliyev., İ.H. Əsədov., S.E. Bəşirov, Y.V., Volkov, R.R. Rəcəbov. Qovanlı-Qacar şah sülaləsinin Y-DNT testləri əsasında mənşəyi/ Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri, №10. Bakı: 2023
3. İsmayılov, R. Azərbaycan tarixi./R.İsmayılov. - Bakı: Azərnəşr. 1993.s.73
4. Kırzioğlu, M. F. 1593 (h.1001) yılı Osmanlı vilayət tahrir defterinde anılan Gence-Karabağ sancakları «ulus» ve «oymak»ları. Erzurum: - Atatürk Üniversitesi. Edebiyat ve beşeri bilimler dergisi, №10. 2024
5. Seyidov, M. Mirza Safvet Beg Basagiçin İslami elyazmalar koleksiyonu ve “Sihahül-Furs” sözlüğünün en son elyazma nüshası. Ozbekistonda xorijiy tillar» ilmiy-metodik elektron jurnal, №5(46). 2022
6. Seyidov, M. Sihahül-Furs lüğətinin İstanbul Süleymaniyyə kitabxanası əlyazma nüsxəsinə bir baxış (Halet Efendi kolleksiyası). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri № 6, 2024
7. Seyidov, M. The Sihahul-Furs dictionary: A transcultural linguistic legacy. Scientific reports of Bukhara State University, №10, 2024
8. حسین اشکوی. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه علمیه فتحعلی بیگ. انتشارات مجمع ذخایر اسلامی، قم: 1386

Miryaqub Seyidov

RESUME

The Manuscript Copy of the “Sihahul-Furs” Dictionary Belonging to the Fathali Bey Library

“Sihahul-Furs” is the second Persian-to-Persian dictionary written in the history of Eastern lexicography, following the “Logate Furs” compiled by Asadi Tusi. Until a few years ago, only four manuscript copies of the “Sihahul-Furs”

dictionary were known. Two of these manuscript copies were discovered in Iran, one in India, and one in Afghanistan.

The manuscript copy belonging to the Fathali Bey Library is the most recently discovered version of the dictionary. The newly discovered manuscript copies of the “Sihahul-Furs” necessitate further research on the dictionary.

МИРЯГУБ СЕИДОВ

**МАНУСКРИПТ СЛОВАРЯ СИХАХ-УЛ-ФУРС, ПРИНАДЛЕЖАЩИЙ
БИБЛИОТЕКЕ ФАТАЛИБЕЙ
РЕЗЮМЕ**

«Сихах-ул-Фурс» — второй персидско-персидский словарь, созданный в истории восточной лексикографии после «Луғати фурс», составленного Асади Туси. Еще несколько лет назад было известно всего четыре манускрипта этого словаря: два из них были обнаружены в Иране, один в Индии и один в Афганистане. Манускрипт, принадлежащий библиотеке Фатали Бея, является последней найденной копией словаря. Обнаруженные новые манускрипты «Сихах-ул-Фурс» требуют проведения дополнительных исследований и более глубокого анализа этого важного лексикографического произведения.

Rəyçi: Elmlər doktoru, professor Əbülfəz Quliyev